

Yıl: 3, Sayı: 8, Eylül 2016, s. 121-144

Turgay SEBZECİOĞLU¹

IRK BİTİG'E SEMBOLLERLE KODLANMIŞ TÜRK TÖRESİ VE BİLGELİK YOLU

Özet

Bir bilgelik kitabı olan *Irk Bitig*, sembolik ve sanatlı anlatımlardan oluşmuş her bir ırk'ıyla Türk töresine ve evrensel erdemlere ilişkin mesajını okuyucusuna aktarmaya çalışmaktadır. Her bir ırk'ında, büyük olasılıkla eğitim düzeyi yüksek okuyucularına öğretisini örtük bir biçimle kavratmaya çalışan Irk Bitig'in bir fal kitabı olması, eğer kitabı içeriğinden yola çıkılacaksa kanıtlanması zor bir savdır. Irk Bitig'in türü açısından yeniden değerlendirilmesi ve üzerinde dil, sosyoloji ve halkbilimi temelinde disiplinler arası çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada, ele alınan 5, 9, 13, 17, 26, 52, 16, 22, 24, 27, 29, 30, 31, 35, 58, 46, 49, 54, 57'inci ırk'larda ortaya çıkarılan Türk töresi ve evrensel erdemlere ilişkin mesajlar, kitabın yalnızca Budizm veya Maniheizm gibi dinler kapsamında ele alınmasının yanlış olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Irk Bitig'in nesnel okumaları, Türklerin bilinen kültür ve töresine ilişkin örnek ve açıklamalarla dolu birçok bilgi vereceği gibi, unutulmuş kadim kültürüne ilişkin kimi izlerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, Irk Bitig, Bilgelik kitabı, Türk Töresi, evrensel erdemler

TURKIC TRADITION AND PATH OF WISDOM CODED WITH SYMBOLS IN THE IRK BITIG

Abstract

The Irk Bitig, a wisdom book, tries to narrate its message about Turkic tradition and universal virtues through each of its "irk" consisted of symbolic and artistic stories to its readers. The theory, that "*the Irk Bitig*" is a fortune book which probably tries to allow its readers with higher education level to comprehend its

¹Yrd.Doç.Dr., Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü., sebzecioglu@yahoo.com

teaching in an implicit form, is rather difficult to prove if main starting point is content of the book. It is necessary that “*the Irk Bitig*” should be re-evaluated in terms of its type; and interdisciplinary studies are required to be conducted on it on the basis of language, sociology and ethnology. Messages about Turkic tradition and universal virtues revealed through this study within the scope of the 5th, 9th, 13th, 17th, 26th, 52nd, 16th, 22nd, 24th, 27th, 29th, 30th, 31st, 35th, 58th, 46th, 49th, 54th and 57th “irks”, suggest that it would be mistaken if the book is only considered within the scope of the faiths such as Buddhism or Manichaeism. Conclusively, subjective readings of “*the Irk Bitig*” would allow to acquire great deal of information on known culture and tradition of Turks rich in terms of examples and explanations; and to reveal some traces of their forgotten ancient culture.

Keywords: Old Uyghur Turkish, the Irk Bitig, wisdom book, The Turkic Custom, universal virtues

1. GİRİŞ

Eski Uygur Türkçesi eseri olan Irk Bitig'in incelenmiş nüshası, sonundaki sondeyişten (“hatime, kolofon”) anlaşıldığı üzere kaplan yılı içindeki ikinci ayın on beşinde (“bars yıl ékinti ay bés yégirmike”) kaleme alınmıştır. Bu tarih 9. yüzyıla tekabül etmektedir. Dil ve yazım özelliklerinden de desteklense bu tarih en nihayetinde bir tahminden ibarettir. Kitaptaki sondeyişe göre kitap Taygüntan manastrında genç bir mürit tarafından, mürşit kahinden işitilerek ağabeyi Sangun (“general”) İtaçuk için yazılmıştır. Runik Alfabeyle günümüze kadar kitap formatında gelen tek eser olan Irk Bitig'in, üzerinde çalışılmış ve yayımlanmış nüshası Londra'daki İngiliz Müzesinde (The British Museum) Elyazmaları bölümünde 8212 numara ile kayıtlıdır. Eksiği bulunmayan tek metin olan bu kitap, ilk defa V. Thomsen tarafından 1912 yılında Journal of Royal Asiatic Society dergisinde yayımlanmıştır. V. Thomsen'dan sonra eser üzerinde Hüseyin Namık Orkun, Sergey Efimovich Malov, Sir Gerard Clauson, Marcel Erdal, James R. Hamilton, Teruyuki Ikeda ve Talat Tekin gibi birçok araştırmacı çalışmıştır. Eser üzerinde monografisi bulunan tek araştırmacı ise Talat Tekin'dir (2013). Eser; 65 ırk, onların kısa yorumları ile bir de sondeyişten oluşmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı ele aldığı ırk'larda örtük ya da açık bir biçimde yerleşik bulunan Türk töresi ve *erdemlere* (fazilet) ilişkin mesajların çözümlemesini yapmaktadır. Irk Bitig'in bir fal ya da kehanet kitabı olmadığını kanıtlayan içerik bulgularını ortaya koyabilmek, bu çalışmanın bir diğer amacıdır. Bu kitap, etrafında ele alındığında görülecektir ki, mecazlarla dolu sanatlı ifadeler arasında Türk töresine ve evrensel erdemlere ilişkin birçok bilgiyi bulundurmaktadır. Buna karşın, falların veya kehanetlerin doğrudan bilgelik aktarmak, bir öğretiyi sunmak gibi amaçları bulunmamaktadır. Dolayısıyla, eğer bu bir fal kitabıysa amacıyla çelişen bir içerik taşıyor demektir. Sonunda yer alan sondeyiş, bu kitabın fal kitabı olmadığına ilişkin önemli delillerden birini sunmaktadır. Sondeyişi yazan kişi şöyle demektedir: **Amı amrak oglanım, ança biliñler: Bu ırk bitig edgü ol. Ançıp alku kentü ülügi erklig ol** (çevirişi: *Şimdi sevgili çocukların, iyice anlayınız ki bu öğreti kitabı faydalıdır (ve birçok nasihatlarla doludur); lakin, herkesin talihi, (yani hayattan kazandıkları) kendisinin sorumluluğundadır*). Bu, önermeden anlaşılıyor ki, kitap insanın hayatına yön verecek yararlı bilgiler içermektedir. Yazar, kitaptaki nasihatler güzel olabilir ama onları hayatı geçirmedikten sonra hiçbir anlamı olmaz, mesajının altını çizmek istemiş olmalı. Onları hayatı geçirmezsen kitaptaki öğretinin sana bir faydası olmaz, demektedir. Sondeyişteki “ülük” ibaresini yalnızca

“kader” anlamıyla ele alarak ırk’ı “fal” anlamıyla ilişkilendirmek tutarsızlık içermese de “ırk bitig”in bir “öğretici kitabı” olarak düşünülmesi kadar anlamlı değildir. En azından bir öğretici kitabıyla karşılaşıldığında fal kitabının “yararlı” olarak adlandırılması çok daha uzak bir olasılık taşımaktadır.

Irk Bitig’in içeriğine ilişkin çalışmalar daha çok tek tek kavramlar düzeyinde olmuş, ırk’ların bir bağlam etrafında sunduğu önermelere çok fazla degenilmemiştir. Stebleva (2011), Seçkin (2015) ve Sebzecioğlu’nun (2016) makaleleri, bu çalışmaların dışına çıkarak ırk’lardaki bağlamı da işin içine katmıştır. Ancak, Stebleva (2011) ve Seçkin (2015), kitabın öğreticilerini ağırlıklı olarak Budist, Maniheist ve Şamanist kavramlarla ilişkilendirmiştir, fal kitabı olduğu savını ise hiç tartışmadan sürdürmeye devam etmişlerdir. İrk’lardaki her kavramın Şamanist, Budist veya Maniheist kavramlarla ilişkilendirilmesi Irk Bitig’in bir fal kitabı olduğu savına doğrudan kanıt olamaz. Çeşitli dinlerle ilişkilendirilmesinden yola çıkılarak belki dinî bir kitap olduğu söylenebilir; ancak, Stebleva’nın da belirttiği gibi, dinî bir içeriğe sahip olduğu da gerçekten tartışmalı bir konudur (2011: 198). Stebleva (2011), Irk Bitig’e Türklerin Şamanizm öncesi inançlarını dahil etse de bunların ayrıntısına girmemiştir. Buna karşın, çalışmasında, ayrıntılı olarak Maniheizm ve Budizmden söz etmiş; ne var ki bunların doğrudan ırk’larla bağlantısını açıklamamıştır. Yalnızca, *iyilik-kötülük* karşılığından, fabl türündeki anlatımlardan; ırk’ların içinde geçen *aydınlık, kurtuluş, beyaz at* gibi kavramlardan yola çıkarak Irk Bitig’in içeriğini Maniheist, Budist, Şamanist evrene ya da bunların bir etkileşimine (karmasına) bağlamak, ağırlıklı olarak geçmişten günümüze uzanan kadim Türk töresine bağlamaktan daha bilimsel bir çıkarım değildir.

Klyastorniy, kitaptaki ırk’ları daha büyük bir metnin, bir destanın parçası olarak düşünmüş ve onları kullanarak varsayıdığı destanı yeniden oluşturmaya çalışmıştır (1992 aktaran: Kaya 2008: 6). Klyastorniy’in bu çabası Irk Bitig’in fal kitabı olma kalıbına sığdırılamadığına ilişkin göstergelerden biridir. Bu çalışmanın savına koşut olarak Irk Bitig’in bir fal kitabı olmadığını savunan Keleş (2014), bu kitabın bugün oynanan bir tür “kızma birader” gibi sayısal hareketlerle gelinen duraklarda, öğretler veren, eğiten, tehlikeleri güzellikleri, doğru hareketleri, stratejileri, eğlence ile belleten, özellikle kağan çocuklarına veya dönemin yol ehlince yönelik oyuna dayalı bir eser olduğuna ilişkin güçlü bulgular olduğunu belirtmiş, kitap hakkındaki bu gerçeğin bugün hala Doğu Türkistan’da bilge olarak tanınan bazı Uygurlarca da söylediğinin altını çizmiştir. Her bir ırk’ın başında yer alan üçlü sayısal sistemin gerçekten Keleş’in (2004) söylediğ gibi “kızma birader” benzeri bir oyunun parçası mı, yoksa bir tür kemik falı mı olduğu hususunda birkaç önerme ortaya koymak mümkündür. Kırgız, Kazak ve Özbeklerde yaygın olarak kullanılan “kumalak falı”nda (bk. İnan 1986: 156-157) da Irk Bitig’deki daire sistemine benzer bir üçlü bileşen (sol omuz, baş, sağ omuz) bulunmaktadır (Aydoğanlar 2012: 27). Bu benzerlik, Irk Bitig’in bir fal kitabı olabileceği üzerine önemli bir kanıtsa da çıkarmılk bir sav olmaktan öteye geçmez. Sözgelimi oyun kartları (iskambil) her ne kadar tarot kartlarından türemiş olsa bile günümüzde daha çok oyun amaçlı olarak kullanılmaktadır. Nitekim, aşık kemiği de tarih boyunca fal amaçlı olarak kullanılmış olsa da Türk dünyasında üzerine kurulu birçok oyun bulunmaktadır (Sümbüllü 2015: 19-20). Dolayısıyla, Irk Bitig’deki üçlü sistemin kökeni kumalak falı olsa bile öğreticileri eğlenceli bir yöntemle aktarmak için kullanılmış olabilir. Kısacası, fal sistemleriyle oyunlar arasında zamanla oluşan ince sınırları akılda bırakmak gereklidir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın genel savıyla ilişkilendirerek söylesek, Irk Bitig, Türklerin kadim töresine ve belki insanoğlunun binlerce yılda oluşturduğu erdemlere ilişkin bilgiler içeren bir bilgelik kitabıdır. Bu bağlamda, Kutadgu Bilig'in düşünsel dünyasını oluşturan ön çalışmalarından biri gibidir. Irk Bitig'in Budizm, Kutadgu Bilig'in İslam etkisi altında yazıldığı söylemeye bile her ikisinin de daha kadim ve ortak bir töreye bağlanabileceğinin açıkltır. Nitekim Dede Korkut hikayelerinin İslâmî öğeler taşıdığı hâlde daha eski bir Oğuznâme'nin parçası olması, kadim ve ortak töreden ne kastedildiğini daha iyi örnekleyecektir. Irk Bitig'in eldeki nüshasının 9. yüzyıldan kalladığı bilinse de içeriğinin ne kadar eski olduğuna ilişkin henüz bir bilgiye sahip değiliz. Dolayısıyla, Budizm ya da Şamanizm gibi etkiler elimizdeki nüshanın yazıldığı döneme ilişkin eşzamanlı eklentiler olabilir. Irk'larda çoğu zaman çeşitli semboller ve küçük öykülerle anlatılan öğretileri keşfetmek derin bir bakış ve çözümlemeyi gerektirmektedir. Bu çalışma, ırk'lara ilişkin yapılacak metinsel çözümlemelerin yalnızca küçük bir adımı içermektedir. İçerik çözümlemesine ilişkin çıkması muhtemel kimi "eksiklik"ler veya "yanlışlık"lar, yeni akademik çalışmaların yapılmasını gerektirecektir. Bu bağlamda, çalışmamız, yeni çalışmaların tetikleyen öncü çalışmalarдан biri olabilirse önemli bir görevi yerine getirmiştir olacaktır.

2. Irk'larda Türk Töresi ve Evrensel Erdemlere İlişkin Öğretici Mesajlar

Bu çalışmada çözümlenen 5, 9, 13, 17, 26, 52, 16, 22, 24, 27, 29, 30, 31, 35, 58, 46, 49, 54, 57'inci ırk'ların içeriğine ilişkin çözümlemeler, *Giriş* bölümünde söz edildiği gibi, birer öneri niteliğindedir. Ancak, bu önerilerin bilimsel zemini üçlü bir ayağa otutulmuştur: (i) *Türk töresi*, (ii) kadim öğretimlerimizi günümüze taşıyan *atasözleri* ve (iii) *evrensel erdemler*. Hâlâ fal ya da kehanet kitabı olduğu tartışılmadan kabul edilen Irk Bitig'deki ırk'ların içerik çözümlemesine ilişkin çalışmalar günümüzde bile yok düzeyindedir. Dolayısıyla, sembolik ve sanatlı bir dili olan Irk Bitig'deki öğretilerin derinine kapsamlı bir biçimde inen bu tür çalışmalarla ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışmada yer alan çıkarımlara ilişkin muhtemel eleştiriler bile yine bu alana katkı sağlayacaktır. Nitekim, Orhon Yazıtlarının içeriğine ilişkin bile birçok akademik çalışma yapılmışmasına rağmen, yenileri yapılmaya devam etmektedir. Eleştiriler ya da özgün görüşler akademik ürüne dönmeseysi, bugün Orhun Yazılarıyla ilgili zengin bir literatüre sahip olamazdık.

Bu bölümde, ilettiği mesajlar odağında çözümlenen ırk'lar, ayrı alt başlıklar altında Irk Bitig'deki sıralamalarına göre verilmiştir. Her bir alt başlığın yanına, tırnak içinde, ırk'ta aktarılan öğretiyi özetleyen tümceler eklenmiştir.

2.1. (5'inci Irk): "Hedefi en başta belirle"

5'inci ırk'ta, her bireyin ve belki her varlığın bir neden üzere evrende var olduğuna ve kendine özgü bir amacı gerçekleştirmek için yaratıldığına inanma söz konusudur. Irk'tan anlaşıldığı üzere, evrende kimi işler için görevli olma nedenlere bağlanmıştır. Altın toynaklı ayırgı olmak için ak kısraktan, altın burunsalıklı deve olmak için de beyaz dişi deveden doğmak gerekmektedir. "Kahraman, anadan doğar, at kısraktan" atasözü bu ırk'ı çağrıştırmaktadır. Kara dişi deveden doğanın da bir başka güzel özelliği olacak ama evrendeki görevi daha farklı olacaktır. Yani, her varlığın kendi gerçekine evirilmek üzere bir nevi doğuştan genetik olarak getirdiği hamuru bulunmaktadır. Nitekim, ırk'ta söz edildiği üzere, evine gelen bey, eşinin erkek çocuk doğurduğunu görünce "Bu çocuğa beylik yaraşır!" demiştir; ama kız çocuğu olsaydı başka bir dilekte bulunacaktı, belki "Bu çocuğa prenses olmak yaraşır!" diyecekti.

(5) a. **Yazıcıevrimi**

Beg er yuntıjaru barmış: Āk bési kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesinerü barmış: Ürүүj ingeni botulamış. Altun budl(a)lug bugralık yaragay. Ebinerü barmış: Üçünç kunçuyı urlanmış. Beglik yaragay téř. Menjilig beg ermiş.

[Ança biliňler:] Anyig edgү ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısrağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüştür). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüştür). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüştür), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş.

(Öylece biliniz:) (Bu fal) çok iyidir.

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal şöyle) der: "Bir bey atlarına doğru gitmiş. Ak kısrağı yavrulamış. "(Bu taya) altın toynaklı aygır olmak yaraşır!" Develerine doğru gitmiş. Beyaz devesi yavrulanmış. "(Bu yavru deveye) altın burunsalıklı erkek deve olmak yaraşır!" Evine doğru gelmiş. Üçüncü olarak, karısı bir oğlan çocuğu doğurmuş. "(Bu çocuğa) beylik yaraşır!" (Fal devamında şöyle der:) "Bu bey) mutlu bir bey imiş."

"(Bu fal) çok iyidir."

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

Bey er atlarına doğru varmış ak kısrağı tay doğurmuş altun nallı aygırlığa yarar develerine doğru varmış beyaz dişi devesi erkek yavru doğurmuş. Altun erkek develiğe yarar evine doğru gelmiş üçüncü olarak zevcesi (prenses) erkek çocuk doğurmuş beyliğe yarar. Mesut bey er imiş.

Fena iyidir bu.

5'inci irk'ın dolaylı da olsa verdiği bir diğer mesaj hedeflerin en baştan itibaren belirlenmesi ama belirlenecek hedefin de her zaman için en iyisi olması gerektiğine ilişkindir. Yani bir açıdan "Ne olacaksan ol en iyisi ol!" mesajı verilmektedir. Bu mesaja çocukların eğitimi açısından bakıldığından, "Ağaç yaşken eğilir" atasözünün bir başka ifadesi gibidir.

Irk'ta sözü edilen aile devlette üst düzey yönetici olmalıdır. Bunu, *er* (adam) için kullanılan *beg* (bey), eşi için kullanılan *kunçuy* (prens; bey eşi) sözcüklerinden anlamak mümkündür. Dolayısıyla, oğulları için "beylik" beklentisinin doğal olduğu söylenebilir. O hâlde toplumda eğitim ya da mesleki anlamda bir aile geleneğinin var olduğu söylenebilir. Yani, ailesi

demirci olan bir çocuk daha doğar doğmaz iyi bir demirci, ailesi gemici olan ise iyi bir denizci olmaya yönlendirilmekte, bu yönde eğitim verilmektedir. Günümüz üniversite sisteminin olmadığı dönemlerde, en azından ustalık gerektiren bazı branşlara yönelik eğitimin o işin ehli aileler içinde gerçekleştirilmesi şaşırtıcı olmasa gerek. Doğulan aileye göre çocuğun branşlaşması “Ağaç yaşken eğilir” atasözünün ortaya çıkmasına neden olan dinamiklerden bir başkası olabilir.

5'inci ırk, iyi dileklerde bulunmanın ve her zaman olumlu düşünmenin önemine de vurgu yapmaktadır. Ak kısrak, beyaz dişi deve ve eşinin doğurduğunu gören bey her birinde güzel dileklerde bulunmuş ve belki bir anlamda bu doğumlardan hayırlı olması için Tanrı'ya seslenmiştir.

2.2. (9'uncu İrk): “Öfke ateşti”

Bu çalışmada İrk Bitig, *Giriş* bölümünde debynildiği üzere bir öğreti kitabı olarak ele alınmıştır. Bu kitap, büyük bir olasılıkla, kağanları ve diğer üst düzey yöneticileri eğitmek için yazılmış olmalıdır. Bir kağanda, üst düzey bir yönetici veya daha genel bağlamda bilgelik yolunda ilerleyen bir insanda bulunması gereken vasıflar, sanatlı ve sembolik bir dille aktarılmıştır. Birçok ırk’ın içeriği bunu kanıtlamaktadır (bk. Sebzecioğlu 2016). İrk’lar çözümlenirken bu temel bağlamın bütün ırk’larda göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Dolayısıyla, 9'uncu ırk’ın da bir kağanda (veya bir yönetici) bulunması gereken özelliklerden birini açıklıyor olması tahmin edilebilir bir çıkarımdır. Aksi takdirde, 9'uncu ırk’ta bir evin yanmasına ilişkin betimlemenin iyi-kötü karşılığında değerlendirilmiş olması anlamsız olacaktır. Yani, İrk Bitig gibi bir öğreti kitabında “Bir evin yanması neden ‘kötü’ sayılmıştır?” sorusunun yanıtı “Çünkü bir evin yanması çok kötü bir şeydir” olamaz. Bu bağlamda, sembolik ve sanatlı bir dille yazılmış ırk’ların içeriğini çözmek için bu konuda öneriler sunmak zorundayız. 9'uncu ırk’ta “büyük ev” kavramı ile insanın maddi ve manevi kazanımları, evi küle dönüştüren “ateş” kavramıyla ise öfke temsil ediliyor olmalıdır. İrk Bitig’in yazarı ya da yazarlarına doğrudan soru sormamız mümkün olmadığına göre eldeki verilere dayanarak bağlam odaklı çıkarımlar yapmaktan başka şansımız bulunmamaktadır. Eleştiriler, yeni çalışmaları doğurursa ırk’ların sembollerini çözmek hususunda daha fazla yol alabileceğiz.

(9) a. Yazıçevrimi

Ulug eb örtenmiş. Katına tegi kalmaduk, bükiňe tegi kodm[ad]uk téř.

Ança biliňler: Yablak ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Büyük (bir) ev yanmış. Katına kadar (sağlam yeri) kalmamış, köşe-bucağına kadar (yanmadık yeri) kalmamış, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: “Büyük bir ev yanmış. Evin ne bir katı ne de bir köşesi kalmış.”

“Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Büyük (bir) ev yanıp bitmiş katına kadar kalmamış zaviyesine kadar kalmamıştır.

Bunu biliniz fenadır bu.

9'uncu ırk, yukarıda kısaca değinildiği gibi, öfkenin veya düşüncesizce yapılan hataların ateş benzetmesiyle bir aktarımı gibidir. Öyle bir ateşti ki öfke, seni de yakar başkalarını da mesajının altı çizilmiştir. Bir evin yanması gibi öfke, köşe bucak bırakmaz ve daha önce var olan bütün birikimleri heba eder. O birikimler maddi ve manevi birikimlerdir. Öfke, dostlukları bitirir, bir yöneticiye (kağana ya da beye) olan saygıyı azaltır ve hatta insanlara fiziksel zararlar verir. “Öfkeyle kalkan zararla oturur” atasözümüz bu ırk’ın bir başka ifadesi gibidir. Irk’tan anlaşıldığı üzere, ateş öyle bir yok edicidir ki evin boyutları onun tesirini azaltmaz. Bundan dolayı, 9'uncu ırk kağanlık ya da bilgelik yolunda ilerleyen muhataplarını, *Sakin çok katlı evine güvenme, kazandıklarının daimî olduğunu düşünme, yapacağın bir hata bütün kazançlarının kule dönüşmesine neden olabilir!* öğüdüyle uyarmaktadır.

Irk Bitig, sembollerle dolu bir öğreti kitabı olduğu için bu ırk’ta, “ev” sözcüğüne ilişkin seçimin tesadüffü olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Türklerde “gök” bir çadırı benzetilmiştir. Göğün direği (“Dünya Direği”, “Temir Kazık”, “Altın Direk”, “Dünya Ağacı”) ile çadır direği arasında bir benzerlik kurulmuştur. Çadırın bacası kutup yıldızı ya da göğün kapısı gibidir (Bayat 2007a: 58-59; Ögel 2010b: 171, 174). Bundan dolayıdır ki Türkler evlerini evrenin veya dünyanın küçük bir örneği gibi algılar. Yine “ocak” kavramının Türklerdeki önemiyle “ev” kavramını ilişkilendirmek mümkündür. O hâlde, bu kadar önemli bir kavram olan “ev”in yanıp kül olması, Irk Bitig’i yazan ve okuyanların zihinlerinde kıyamete eşdeğer bir çakışım yapıyor olmalıdır. “ev” ve çoğu yerde onunla birlikte ele alınan “bark” sözcüklerinin Eski Türkçe döneminde geçtiği kimi sözcelere bakmak bu sözcüklerin gönderimde bulunduğu kavramların önemini daha iyi anlayabilmeyi sağlayacaktır. Bu sözcelerde devletin, ilin, egemenliğin yok olması evin barkın yıkılması ile anlatılmıştır: *Siyar süsi ebig barkig yulgali bardi* “Yarı orduşu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti.” (Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü 32; Tekin 1998:74-75); *Seleje kudi yorıpan Karağan kısulta, ebin barkin anta buzдум* “Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum.” (Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü 37; Tekin 1998:74-75). Belki kağanların türbelerine çok önem verilip en güzel biçimde imar edilmesi de yine benzeri bir zihinsel dünyanın izdüşümü olabilir: *Ayar adınçig bark yaraturtum* “Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım.” (Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü 12; Tekin 1998: 38-39).

2.3. (13'üncü, 17'inci, 26'inci ve 52'inci Irk): “Her zaman ışık var, sabırlı ol”

Bu başlık altında benzer mesajlar içeren 13, 17, 26 ve 52'nci ırk birlikte değerlendirilmiştir. Sırasıyla, bu ırk’lar ele alınacak içerik açısından örtüşükleri ortak öğretinin altı çizilecektir.

13'üncü ırk, “Çıkmadık candan ümit kesilmez” atasözünün bir başka versiyonu gibidir. “Umut fakirin ekmeğidir” der bir başka atasözü ama 13'üncü ırk gerçekten her zaman umut

olduğunu söylemektedir. Karamsar olmamak gereklidir, gün gelir Tanrı yağlı bir kepçeyi sebep kılarsa ve hiçbir paranın satın alamayacağı şeyi, yani hayatı bağışlar.

(13) a. **Yazıçevrimi**

Tengrilig kurtga yurtta kalmış. Yağlı kamış bulup yalgayu tirilmiş, ölümde ozmiş téř.

Ança biliňler:

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış. Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatı kalmış, ölümden kurtulmuş, der.

Öylece biliniz:

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal söyle) der: "Dindar, yaşlı bir kadın terk edilmiş bir konaklama yerinde kalakalmış. Yağlı bir kepçe bulup, (onu) yalayarak hayatı kalmış. Ölümden dönmüş."

"Öylece biliniz."

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

Dindar (bir) ihtiyar yurtta kalmış yağlı (bir) kaşık kenarını yalayarak dirilmiş ölümden kurtulmuş.

Bunu biliniz.

13'üncü ırk'ın çizdiği tablo etkileyicidir. Yaşlı ve çaresiz bir kadın; ama *dindar* ("Tengrilig") ve Tanrı'ya güveni var. Varsın bütün oba onu terk etmiş olsun. Rızık veren Tanrı aciz, çaresiz ve yalnız kadınım imdadına basit bir yağlı kepçeyle yetişir. 13'üncü ırk çizdiği bu tabloyla okuyucusuna şöyle seslenir: "Ey umutsuz insan, dindar insan, şu halin sana yakışıyor mu? Dindarlığın Tanrı'ya olan itimadını sonsuz kılmaya yeterli değil mi? Durum ne kadar kötü olursa olsun kalk ve savaşmaya devam et!".

17'nci ırk, 13'üncü ırk'ta biraz daha örtük verilen Tanrı'nın inayetinin açımlanmış biçimi gibidir. Yalnız ve çaresiz yaşlı kadını bir yağlı kepçeyle kurtaran Tanrı, aynı biçimde yorgunluk, açlık ve susuzluktan ölmek üzere olan bir binek atını da dağda karşısına çıkardığı su ve taze ot ile kurtarmıştır. 13 ve 17'nci ırk "Ağında oglak doğsa ovada otu biter" atasözünün başka sözcüklerle ifadesi gibidir.

(17) a. **Yazıçevrimi**

Özlük at öj yérde arıp oňup turu kalmış. Tejri küçiňe tag üze yol sub körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yoriyu barıpan, sub içipen, yāş ýépen ölümde ozmiş téř.

Ança bilişler: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrıının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyecek ölümden kurtulmuş, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal söyle) der: "Bir hususi at çölde yorulup, bitkin düşüp kalakalmış. Tanrıının kudretiyle bir dağ üzerinde su kaynağı görerek, bir ormanlık dağda çayır çimen görerek yürüyüp (oralara) gitmiş. Su içip, ot yiyecek ölümden dönmüş."

“Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Binek at güneşli yerde yorgun argın dura kalmış tanrıının kudreti sayesinde dağ üstünde yol, su görerek ormanla kaplı tepe üstünde taze ot görerek yürüyüp vararak su içip taze (ot) yiyecek ölümden kurtulmuştur.

Bunu biliniz iyidir bu.

26'ncı ırk, sözcüklerle çizdiği sembolik bir tabloyla umutsuzluğun pençesine kapılmamayı salık vermektedir. Âdet a muhatabına söyle seslenmektedir: “Gece karanlık, gözlere fer olacak bir ışık hüzmesi yok diye üzülmeye, bak, gece bitmez, karanlık dinmez demiştin ama şafak söküyor. Her şeyin üzeri artık aydınlandı. Bütün karanlıklar şafağın sökmesiyle aydınlanacak, o halde bil ki ey karamsar insan, yine güneş gibi nice umutlar girecek yaşamına”.

(26) a. Yazıçevrimi

Taŋ taŋlardı, udu yér yarudi, udu kün tugdi. Kamag üze yaruk boltı téř.

Ança biliş: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Şafak söktü ve yer aydınlandı ve güneş doğdu. Her şeyin üzeri aydınlık oldu, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal söyle) der: "Şafak söktü. Sonra yer aydınlandı. Sonra güneş doğdu.

(Ardından) her şeyin üzeri aydınlık oldu.”

“Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Şafak söktü, dünya aydınlandı. Gün doğdu. Her şey üstünde ışık oldu.

Bunu bil iyidir bu.

52'nci ırk, 26'ncı ırk'taki örtük mesajın daha açık izahı gibidir. Bu ırk'ta mesaj çok açıktır: “Kederli adam, etrafın karanlık ve her yer yürek sikan kara bulutlarla dolu... Ama umutsuz olma; çünkü o kara bulutlar güneş taşıyor. O kara bulutlar toprağa bereket getirecek, yüzünü güldürecek yağmur taşıyor. Karanlık aydınlığın doğumuna delildir!”.

(52) a. Yazıçevrimi

Er busuşlug, teñri bulıtlıg boltı. [Bulıt] āra kün tugmiş, busanç āra menjı kelmiş téř.

Ança biliňler: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Adam kaygılı, gök bulutlu oldu. Bulutlar arasından güneş doğmuş, kaygilar arasından (da) sevinç gelmiş, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: “Adam kederli, gökyüzü bulutlu oldu. (Ardından, bulutların) arasından güneş doğmuş, keder ve üzüntülerin arasından sevinç gelmiş.”

“Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Adam elemli, gök bulutlu oldu. Arada gün doğmuş elem arasında saadet gelmiş.

Bunu biliniz iyidir bu.

26'ncı ırk'taki örtük anlamın 52'nci ırk'la izaha kavuşmuş olması, ırk'ların birlikte bir metinsel bağlam veya bir amaç etrafında yerleştirildiğini göstermektedir. Kitaptaki birçok ırk, metinsel anlam açısından bir bağlam oluşturmaktak ve birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Her iki ırk'ta da güneş, aydınlık, ışık gibi kavramların kullanılması Türklerin güneş ("kün, künäş") verdikleri değeri ve yükledikleri anımları bir kez daha ortaya koymaktadır. Nitelik, Kutadgu Bilig'de bile kağan Küntogdı karakteriyle temsil edilmektedir. Demirtaş'a

(2004) göre, Küntogdı'nın bir sembolü olan güneş ışığıyla adaleti, parlaklııyla dürüstlüğü, sıcaklığıyla ise erdem temsil etmektedir (s. 174).

2.4. (16'inci Irk): “Mutluluğu yalnızca geçmişte aramak nankörlüktür”

16'inci ırk, nankörlüğün hem kötü bir özellik olduğunu hem de kişiye zarardan başka bir şey getirmeyeceğini sembolik bir öykülemeyle aktarmaktadır. Nankörlük iyilik yapan kişiye bir haksızlık olduğu için bir nevi hak yemedir. Bu açıdan her nankör bir hırsızdır. 16'ncı ırk tam bu noktanın altını çizmektedir: “Eğer nankör olursan hırsızlık ruhunu mesken tutacak ve onu çürütecektir!”. Atın yara bere içinde kalması ruhsal bir bozulmayı anlatmaktadır. At, kendisine yapılan onca iyiliğe karşın pek de parlak olmayan geçmişine saplanıp kalmıştır. Nankörlük, bir karga gibi atın ruhunu yaralamakta, özgürlüğünü kısıtlamaktadır.

(16) a. Yazıçevrimi

Toruk at semritti. Yérin open yûgürü barmış. Utru yérde ogrı sookuşup tutupan minmiş. Yéline, kudursuňa tegi yagripan kamşayu umatın turur téř.

Ança biliň: Yablak ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş. Yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der.

Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: “(Bir kimse) bir zayıf atı semirrtikten sonra at (eski kaldığı) yerini düşünüp koşarak (o yere doğru) gitmiş. Yol üstünde karşısına bir hırsız çıkmış. Hırsız, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At) yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp kımıldayamadan duruyor.”

“Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Zayıf at semizlediği yeri hatırlayarak fırlayıp varmış oradaki yerde (bir) hırsız(la) karşılaşıp (onu) tutarak binmiş memelerine (kuyruğuna?) kadar zehirlenerek harekete gayri muktedir kalır.

Bunu bil fenadir bu.

Nankörlüğün zararları yanında, geçmişe saplanıp kalmanın insana faydalanan çok zarar getireceği bu ırk'ta aktarılmak istenen bir diğer öğretidir. Buna göre, insan geçmişini bilmeli, ancak geçmişinden ders alarak geleceğe ait yolculuğuna da devam etmelidir.

2.5. (22'inci Irk): “Sır aynada değil sen de... Kendini bil”

“Kendini bilmek” evrensel bir erdemdir. Birçok dini inanış veya öğretinin temel ilkelerinden biridir. Kadim tartışmalarda yer alan felsefik bir temeli vardır. Bu erdeminin özünü mecazlarla aktaran 22’inci ırk, sembolik bir derinliğine sahiptir. Ayna benzetmesinin giriftliğiyle ırk, güçlü bir anlatıma dönüşmüştür.

(22) a. **Yazıçevrimi**

Uzun tonlug közümüzün kólke içginmiş. Yarın yağrayur, kéce keğrenür, téر.
Ança biliňler: Muňlug ol; anyıg yablak ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

(Bir) kadın aynasını göle düşürmüş. (Bu yüzden) sabah(ları) söyleniyor, akşam(ları) sizlanyor.

Öylece biliniz: (Bu fal) üzücüdür, çok kötüdür.

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal söyle) der: “Bir kadın, aynasını göle düşürmüş. Sabah söyleniyor, akşam sizlanyor.”

“Öylece biliniz: (Bu fal) sıkıntı vericidir, çok kötüdür.”

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

[bir] papas çanını göle düşürmiş sabah hafif hafif çalar; gece kulağa hoş gelmeyen bir surette çalar.

Bunu biliniz azap vericidir bu şer, fenadir bu.

Gerçek olmayanını göle at, o sen değilsin, içindeki “sen”e ses ver mesajını veren 22’inci ırk, Yunus Emre öğretisinin evrensel köklerine ilişkin de izler taşımaktadır. 22’inci ırk muhatabına seslenmektedir: “Aynasını göle düşüren kadın artık o ayna için üzülme! O ayna senin yani insanoğlunun içinde... Özünde her şey mevcut. Sen bu evrenin bir parçasısın ve evrende senin bir parçasın. Hem gerçekten kendini görmek istiyorsan aynaya ihtiyacın yok. Yapman gereken kendini keşfetmek. Gerçek ayna kendini keşfetmeye yarayacak içsel aynadır ve sen asıl onu bulamadıysan üzül, ağla, sizlan! En büyük kayıp o içsel aynayı bulamamakta ve daha da kötüsü o aynanın farkında olmamakta!”.

2.6. (24’üncü İrk): “Boş hedefler peşinde tükenme”

24’üncü ırk, boş ve faydasız hedeflerin insan ömrünü boş yere tüketeceğini dikkat çekmektedir. Gençken doğru hedeflere yönelik, doğru bilgilerle beslenmek gerekmektedir. Bu bağlamda, 24’üncü ırk’taki “kör tay”, henüz gözü açılmamış, hayatın zorluklarını, gerekliliklerini keşfedememiş genç bir insana gönderimde bulunmaktadır. Bir genç, eğer yanlış hedefe yönelir veya yönlendirilirse hayatı boyunca bağışıklığını diri tutacak anne sütünden mahrum kalacaktır. Gençlik onun gündüzüdür. Yaşlılık onun gecesidir. *Erkek atta meme aramak* benzetmesiyle 24’üncü ırk, boş hedeflere dikkat çekmektedir. Kişi bir işte “tekeden süt

çıkarma” azminde olabilir, olmalıdır da; ama, gerçek hayatı tekenden süt sağlamayağını da bilmelidir. Genç, boş hedeflerle zamanını israf ederse yaşlandığında iş işten geçmiş olacaktır. Yaşlılık karanlığında doğruya bulması artık zorlaşacaktır.

(24) a. **Yazıcıevrimi**

Teğlük kulun érkek yunt(t)a emig tileyür. Kün ortu yütürüp, tün ortu kanta, negüde bulgay ol, térr.

Ança bilinjler: Yabız ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

Kör (bir) tay (emmek için) erkek atta meme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal şöyle) der: “Kör bir tay, erkek atta meme arıyor. “Güpegündüz kaybedip gece yarısı (annesinin memesini) nerede, nasıl bulacak?”

“Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

(Bir) kör tay erkek attan şifa diliyor öğleyin yükli olarak gece yarısı kanlı olarak ne vaziyettedir bu.

Bunu biliniz fenadır bu.

2.7. (27'inci Irk): “Emeksiz lokma kişiliği zehirler”

27'nci ırk'ta, emek harcamadan, ter dökmeden elde edilen kazancın kişiye, topluma bir hayır getirmeyeceği düşüncesi üzerinde durulmuştur. Irk'ta sözü edilen kurt, nice tehlikeler atlatarak yiyebileceği koyunu bir yol üzerinde hazır bulmuştur. O koyun onu zehirler; çünkü hazır yemek kurdun avcı olma özelliğini köreltir. Avlanma güdüsü körelen kurt en sonunda açlıktan ölürl. Kurda ikram olmaz. Kurt acıksa kimseye minnet etmez. Kimseye sormadan gider avını yakalar, getirir. Kurt minnet ediyorsa, kurt olma vasfinı kaybeder ve sahibinin bahçesinde ipe bağlı evcil bir köpektan farkı kalmaz. Özgürliği ve asilliği kalmaz.

(27) a. **Yazıcıevrimi**

Bay er koñı ürküpen barmış. Börike sookuşmuş. Böri agzı emsimış. Esen tüükel bolmiş térr.

Ança bilinjler: Edgü ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış. (Yolda bir) kurda rastlamış. (O sırada) kurdun ağızı zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salim kalmış, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: “Zengin bir adamın koyunu ürküp kaçmış. (Koyun) bir kurda rastlamış. Kurdun ağızı zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salim kalmış.”

“Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Zengin adam koyunu ürküp varmış kurda rastlamış kurdun ağızı sulanmış sağ, keyifli olmuştur.

Bunu biliniz iyidir bu.

Orkun (1994) çevirisinde “sağ, keyifli” olanın kurt mu yoksa koyun mu olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Eğer “sağ, keyifli” olan koyunsa çeviri metni kendi anlamı içerisinde bir zayıflık içermektedir. Şöyle ki, kurdun ağızının sulanmasıyla koyunun kurtulması arasında doğrudan bir neden-sonuç ilişkisi kurulamamaktadır. Eğer sağ ve keyifli olan kurtsa, ırk’ın bir mesaj aktarma işlevi ortadan kalkmakta, anlamlandırılması güç bir metne dönüşmektedir.

2.8. (29’uncu İrk): “Gerektiğinde risk almayı bil”

29’uncu ırk, yaşamın bütün adımlarımızı önceden hesaplayabilmemize izin vermediği, bu yüzden kimi durumlarda gerekiyorsa risk alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. İrk’ta sözü edilen sakatatçının da ailesi için risk almaktan başka çaresi kalmamış olmalıdır. Burada “risk” kavramı daha çok gözü karalık, girişimcilik ve emek ile harmanlanarak verilmiştir; çünkü, adamın ailesine geri kavuşması, “kumar oynamak” kavramıyla açıklanabilecek bir risk değildir. İrk, ailesi için gözünü budaktan sakınmayan *alp* bir sakatatçı profili çizmektedir.

(29) a. Yazıçevrimi

Oyma er oglanın kisisin tutug urupan oş iç oygali barmış. Oglın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş koń utmiş. Oğlu yutuzı kop ögirer tır.

Ança bilişler: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

(Bir) sakatatçı çocukların (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarışta) çocukların (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: "Bir sakatatçı, çocukların ve karısını rehin olarak ortaya koyup (hayvanların) iç organlarını çıkarmaya gitmiş. Çocuklarını ve karısını kaybetmemesinin yanı sıra fazladan doksan koyun kazanmış. Çocukları ve karısı hepsi seviniyorlar."

"Öylece biliniz: "(Bu fal) iyidir."

b3. Orkun (1994) çevirisi

(Bir) kumarci adam oğlunu adamlarını kumara vurarak tehlikeli oyunu alıp (kazanıp) varmış oğlunu adamlarını kaybetmedikten başka doksan sahipsiz koyun yutmuş (kazanmış) oğlu hizmetçileri hep memnundur.

Bunu biliniz iyidir bu.

2.9. (30'uncu ve 31'inci Irk): "Ava çıkmadan av eti yiyezsin"

30'uncu irk, *başlamak bitirmenin yarısıdır*, sözünün başka sözlerle ifadesi gibidir. Yoldan gitmek için yola girmelisin, mesajını vermektedir. *Armut piş, ağızma düş* deyimiyle özetlenen tembel beklentisi bu irk'a göre boş bir beklentidir. Irk, bu gerçeği sade, sembolik ve öyküleştirek anlatmış ve böylelikle okuyucuları için akılda kalıcılığı artırmıştır.

(30) a. Yazıçevrimi

Çığań er oğlu kazgançka barmış. Yolu yaramış. Ögire sebinü kelir téř.

Ança biliňler: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Yoksul (bir) adamin oğlu (para) kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş. Neşe ve sevinç içinde (eve) geliyor, der.

"Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir."

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: "Yoksul bir adamin oğlu para kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş. Neşelenip sevinerek geliyor."

"Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir."

b3. Orkun (1994) çevirisi

Fakir adam oğlu kazanç aramaya varmış yolu muvaffakiyeti olmuş; memnun sevinerek gelir.

Bunu biliniz iyidir bu.

31'inci ırk, 30'uncu ırk'taki öğretinin bir başka öyküleme ile sunulmuşudur. Bu sunulmuş, Irk Bitig'in başka ırk'larında olduğu gibi yine fabl tarzındadır. Bu açıdan ve daha genel anlamda öyküleştirmek anlatma bakımından Irk Bitig'in Kutadgu Bilig, Gülistan, Bostan, Mantiku't Tayr, Mesnevî gibi birçok eserin öncüsü ya da daha önceki Ezop (Aisopos) masalları ve Kelile Dimne'nin bir taşıyıcısı olduğunu söylemek mümkündür. Aydoğanlar, Ezop masalları ve Kelile Dimne'nin Süryaniler aracılığıyla Uygurlara ulaşmış olabileceği bilgisini düşmektedir (2012: 29).

(31) a. **Yazıçevrimi**

Bars keyik ejke menjke barmış. Ejin menjin bulmış. Bulupan uyasınjaru ögire sebinü kelir téř.

Ança biliň: Edgü ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal şöyle) der: "Bir leopar ava çıkmış. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşelenip sevinerek geliyor."

“Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

(Bir) kaplan av aramaya varmış avını bulmuş bularak yuvasına doğru memnun sevinip gelir.

Bunu bil iyidir bu.

Özetle 30 ve 31'inci ırk, "Kalkmadan yola çıkamaz, o yoldan yürümeden de hedefe ulaşamazsın" mesajını okuyucularına aktarmaya çalışmıştır, denilebilir. Dolayısıyla, bu ırk'larda *iyi* olan ("Edgü ol"), Stebleva'nın (2011: 201) söylediği gibi talihin yaver gitmesi değildir. İyi olan o talihi ortaya çıkaracak emeği ortaya koyabilmektir. Bu anlamda Irk Bitig'in "kaderci" bir kitap olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla, sözgelimi Seçkin'in (1915: 1447) 22, 24, 36, 61'inci ırk'lar kapsamında iddia ettiği gibi "kısmetsizlik" ya da "şanssızlık" olgusunun kötüluğun koşulu olması doğru bir yorumlama olmayacağı; çünkü Irk Bitig'de hakkında konuşulan ana karakterler kaderleri konusunda irade sahibidir. Tanrı'nın kutu kişinin iradesine göre ortaya çıkmaktadır. Kötü işler yapılrsa kötülük, iyi işler yapılrsa iyilik ortaya çıkar. "Kısmetsizlik" ya da "şanssızlık" kötüluğun koşulu değil, yapılan kötülüklerin bir sonucudur. Zaten *Giriş* bölümünde aktarılan sondeyişte "herkesin talihi

kendisinin sorumluluğundadır” ibaresi, Irk Bitig'in “iyilik” ya da “kötülük” ün ortaya çıkışında kişi iradesine verdiği önemi ortaya koymaktadır. 22 ve 24'üncü ırk'ların neden “kötü” olarak adlandırıldığına, kişilerin hangi hatalarının kötülüğe yol açtığını yukarıda degenilmiştı. 36'ncı ırk'ın yorumu için ise Sebzecioğlu'na (2016: 90) bakılabilir.

2.10 (35'inci ve 58'inci İrk): “Ataya hürmet et”

Türk töresinde bulunan ana babaya, yaşlılara, büyüklere saygı halen yaşamakta ve bu törenin kadimliği “Ulular köprü olsa basıp geçme”, “Ana ata öňünden geçmek hata”, “Atasını tanımayan Allah'ını tanımadır” gibi birçok atasözünün şahitliğinde ispatlanmaktadır. Kutadgu Bilig'in “ataya hürmet” töresini aktardığı beyitlerden biri şudur: “Büyükler muhteremdir, bu dünya kanunudur; büyük gelince ayağa kalk” (beyit 4153; Arat 2006: 721).

35'inci ırk, “Ataya neden hürmet edilmelidir?” sorusuna yanıt olacak bir gerekçe sunmakta ve aşağıda degenilecek 58'inci ırk'ta aktarılan öğretiye yönelik düşünsel bir zemin hazırlamaktadır. 35'inci ırk bir savaştan söz etmektedir. Savaşta birçok insan ölüür ve bu öyle kanıksanır ki savaş meydanında ölenlerin çoğu kimi zaman bir et yiğinimiş gibi görünür. O ölülerin ne bir sahibi ne de bir ağlayanı vardır. Oysa, anne baba için durum öyle değildir. Onlar yaşlı gözlerle çocuklarını beklerler ve asıl onlar hayatı kalanlar için yürekten sevinirler. Bu yüzden anne-babaya, büyüklere hürmet edilmelidir.

(35) a. **Yazıcıevrimi**

Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmış. Kugu kuş kanatıja urup anın kalıyu barıpan ögiye kanıja tegürmiş. Ögi kanı ögirer sebinür téř.

Ança biliňler: Edgü ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

(Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş. Anası ve babası neşe ve sevinç içinde, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal şöyle) der: “Bir adam savaşa gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam bir kuğuya rastlamış. Kuğu (onu) kanadına alarak böylece yükselp giderek (adımı) annesine ve babasına ulaştırmış. Annesi ve babası neşelenip seviniyor.”

“Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

Adam orduya varmış yolda atı hastalanmış; adam kuğu koşuna rastlamış kuğu kuşu kanadına bindirerek kalkarak varıp anasına babasına vasıl etmiş. Anası, babası memnun sevinir.

Bunu biliniz iyidir bu.

58'inci ırk, 35'inci ırk'ta verilmeye çalışılan mesajı tamamlamakta ve bunu yaparken daha anlaşıılır ifadeler kullanmaktadır. Bu ırk'ta temel mesaj şudur: *Anne ve babanı dinle! Onlar senin kötülüğünü düşünmezler. Onlar senden daha tecrübeli ve onlardan öğrenecek çok şeyin var. Ne kadar onlara kulağını kaparsan kapa, onlara ne kadar kızarsan kız sonuçta hayatın seni getireceği nokta onların yaptığı uyarilar ve nasihatlerin doğruluğunu anlamaktır. Ancak, bazı gerçekleri acı tecrübeler yaşamadan da öğrenebilirsin. O hâlde anne babana yüzünü dön ve onlara kulak ver!*

(58) a. Yazıçevrimi

Oğlu öginte kaçınta öbkelepen tezipen barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kaçılm sabın tıňlayın, tép kelmiş téř.

Ança biliňler: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal söyle) der: "Oğlan, annesine babasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş."

"Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir."

b3. Orkun (1994) çevirisi

Oğlu anasından babasından öfkelenip kaçarak varmış yine düşünmiş gelmiş. Anamın nasihatini alayım, babamın sözünü dinleyim deyip gelmiş.

Bunu biliniz iyidir bu.

2.11. (46'inci İrk): "Açgözlülük insanı yavaş tüketir"

46'ncı ırk, açgözlülük ve doymazlığın insanı nasıl hüsrana sürükleyen bir özellik olduğunu öyküleyerek aktarmaktadır. İrk'ta sözü edilen deve o kadar aç gözlüdür ki âdetâ dünya malıyla kör olmuştur. Oysaki, yedikçe bataklığa battığının farkında bile değildir. Gittikçe batmış, bir kurtulma şansı var idiyse de o da tilkinin kendisini yemesiyle yok olmuştur.

(46) a. **Yazıcıevrimi**

Tebe titigke tüşmiş. Basını yémiş. Öz in tilkü yémiş té.

Ança biliŋler: Yab[ł]ak ol.

b1. **Tekin (2013) çevirisi**

Bir deve bir bataklığa düşmüş. Bata bata (yne) yemeye devam etmiş, (fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

b2. **Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi**

(Fal şöyle) der: "Bir deve bataklığa düşmüş. Batarken yemeye devam etmiş. (Fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş."

"Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür."

b3. **Orkun (1994) çevirisi**

Deve çamura düşmüş kendini toparlayarak yemiş kendisini (de) tilki yemiş.

Bunu biliniz fenadir bu.

Seçkin, bu irk'ta, kötülükte ısrarcı olmanın, iyi olanı seçmemenin kötülüğe yol açtığı mesajının verildiğini belirtmektedir (2016: 1447).

2.12. (49'uncu Irk): "Kendini ve yeteneklerini bilerek başarılı olabilirsın"

49'uncu irk, başkası olmaya çalışmayıp kendin olduğun zaman daha güçlü olacağını öğretisini sunmaktadır. "Güçünü keşfetmek istiyorsan özünü bul", denmektedir. Bu mesaj, diğer irk'larda olduğu gibi sanatlı ve örtük bir dil kullanılarak aktarılmıştır. Irk'ta avlanmaya gelen vahşi yırtıcıdan kurtulan bir yaban keçisinden söz edilmektedir. Yaban keçisi, kendisinin yapabileceği en iyi şeyi yapmış, yalçın bir kayaya tırmanmıştır. Eğer yaban keçisi yırtıcıdan düz yolda kaçarak kurtulmayı deneseydi büyük olasılıkla yem olacaktı. Bu öykü ile aktarılmak istenen mesaj şöyledir: *Ey insan kendini tanı! Yeteneklerini bil! Kendini bilirsen neyi ne kadar yapabileceğini de bilirsin. Neyi ne kadar yapabileceğini bilirsen nasıl mutlu olacağını, hangi işe uğraşarak geçimini sağlayacağını, hangi konuda başarılı olabileceğini de bilirsin. Kendini tanırsan, seni mutsuzluğa ve başarısızlığa iletceek yollara girmezsin.*

(49) a. **Yazıcıevrimi**

Bars kényik eŋleyü meŋleyü barmış. Ortu yérde amgaka sokişmiş. Esri amga yalı̄m kayaka ünüp barmış, ölümte ozmiş. Ölümte ozupan ögire sebinü yoruyur té.

Ança biliŋ: Edgù ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: “Bir leopar avlanmaya çıkmış. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış. Ölümden önmüş. Ölümden kurtulup neşe ve sevinç içinde yaşamını sürdürüyorum.”

“Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Kaplan hayvan (av) canı isteyerek varmış orada yerde ...ya rastlamış tekir renkli (?) sarp kayaya çıkip varmış ölümden kurtulmuş, ölümden kurtularak memnun sevinip yürüyor.

Bunu bil iyidir bu.

2.13. (54'üncü İrk): “Derdini söylemeyen derman bulamaz”

54'üncü ırk, insanların sorunları için konuşmalarını, doğru iletişim yollarını bulmalarını ve dertlerini paylaşarak çözüm bulmaya çalışmalarını salık vermektedir. Bu ırk, bize, “İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa” atasözünü çağrıştırmaktadır. Sözle insanların kalpleri de açılır göğün kapıları da. Yerde insan duymasa bile gökte Tanrı duyar sözü.

(54) a. Yazıçevrimi

Kul sabı beginerü ötnür, kuzgun sabı teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bilti téř.

Ança biliñ: Edgü ol.

b1. Tekin (2013) çevirisi

Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle) der: “Kölenin sözü beyine arzadır. Kuzgunun sözü (ise) tanrıya yalvarıştır. (Kuzgunun yalvarışını) yukarıda tanrı işitti. (Kölenin arzını) aşağıda insanoğlu anladı.”

“Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Kul sözü beyine karşı duadır; kuzgun sözü tanrıya karşı yalvarır. Üstte tanrı işitti, aşağıda insan bildi.

Bunu bil iyidir bu.

2.14. (57'inci Irk): “Algı yönetimine karşı dikkatli ol”

57'nci ırk, yoğun sembolik bir anlatım içermektedir. Irk Bitig'in bir kağanlık kitabı olması dolayısıyla kimi ırk'larında devlet yönetimi veya savaşa ilişkin çeşitli stratejilere rastlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığından, 57'nci ırk'ın kağanı, kağanın halkını veya üst düzey yöneticileri, yanları gerçekmiş gibi gösteren propagandalara karşı uyenik olmak konusunda uyardığı söylenebilir. Irk'a ilişkin bu içerik çıkarmı en nihayetinde bütün akademik çalışmalar gibi bir varsayılmış içermektedir. 57'nci ırk'ın ve elbette Irk Bitig'deki bütün ırk'ların öğretisini daha açık, daha az tartışmasız anlamak hususunda yeni akademik çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Öne sürülen varsayımların doğruluğu da ancak böyle denetlenebilir.

Yukarıda kısaca dephinildiği gibi, 57'nci ırk, olmamış şeyleri olmuş gibi gösterenlere, gerceği çarptanlara, yalan söyleyenlere dikkat edilmesi gerektiğine ilişkin örtük bir mesaj vermektedir. 57'nci ırk; araştırma yapılmadan, kaynağuna ulaşmadan duyulan her şeye inanılmaması gerektiğini, birilerinin insanları yalan bilgilerle istenmeyen yönlerde çekerileceğini, savunma direncini kırabileceğini belirtmektedir. Her türlü algı yönetimine karşı dikkatli olunması gerektiğini söylemektedir. Irk'ta anlatılan kız sevgilisinin öldüğüne, kovasının donduğuna inandırılmıştır. Bu ona söylenen bir yalandır. Oysaki, algı yönetimine maruz kalmadan önce duygusal davranışmayıp aklını kullansayıdı, soğukkanlı bir biçimde gerceği araştırırsayıdı kendisini derinden etkileyen hüzne düşmeyecekti.

(57) a. Yazıçevrimi

Kanığı ölmüş, köneki toğmış. Kanı nelük olgey ol? Beglik ol. Köneki nelük toğgay? Küneşke olurur ol.

Ança biliňler: bu ırk başinta āz emgeki bar; kén yana edgү bolur.

b1. Tekin (2013) çevirisi

(Kızın) gözde sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. Gözde sevgilisi niçin ölsün? Beydir o. Kovası niçin dönsün? Güneşte duruyor.

Öylece biliniz: (Bu fal(in) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur.

b2. Yıldırım ve diğ. (2013) çevirisi

(Fal şöyle der:) “(Kızın) sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. “Sevgilisi niçin ölsün? Beydir o! Kovası niçin dönsün? Güneşte duruyor!”

“Öylece biliniz: Bu falın başında az sıkıntı vardır. (Fakat) sonra yine iyi

olur.”

b3. Orkun (1994) çevirisi

Prens(?) ölmüş kovası(?) donmuş prens neden ölsün asıldır kovası neden donsun güneşe konmuştur.

Bunu biliniz bu fal başında az zahmeti var. Fakat sonra yine iyi olur.

57’nci ırk’ta özellikle değiştirilmiş bilgilerle yönlendirmelere karşı aklın önemine vurgu yaptığını “O bir bey, nasıl ölebilir ki!”, “Kova güneşe duruyor, nasıl donabilir ki!” ifadelerinden anlamak mümkündür.

Güneş (“küneş”) ve *kova* (“könek”), yani *su kaynağı* benzetmesinden yola çıkılarak 57’nci ırk’ta töre ve devlet ilişkisi üzerine söyle bir mesajın da verilmek istediği düşünülebilir: “Törenin gücü, güneşin ışığı gibi hep milletin üzerindeyken devletin güçsüzleşeceğini, gelişimini yitirip zayıflayacağını, ışığını kaybedip donup kalacağını düşünerek endişelenme. Güneşle beslenen su nasıl donmazsa töreyle beslenen devlet de asla yok olmaz!”.

4. Sonuç

Sonuç olarak, Irk Bitig’de yer alan her bir ırk’ın örtük ya da açık mesajlarla dolu bir öğreti kitabı olduğu görülmektedir. Bir ırk’ta var olduğunu savladığımız örtük bir mesajın bir başka ırk’ta âdetâ doğrulanması, bu çalışmanın güvenilirliğini artıran bir unsur olmuştur. Metindeki bu bağıdaşılık örtüsünün anlamı çözmek amaçlı kullanımına bağlamsal delillendirme denilebilir. Sözelimi, 13, 17, 26 ve 52’nci ırk’lar birbirini açıklamakta, açımlamakta ve dolayısıyla ortak mesaja bağlamsal bir zemin oluşturmaktadır. Bu durum aynı zamanda göstermektedir ki, Irk Bitig çözümlenirken tek tek satırlar ya da kavramlar değil bir metin olarak bütünüyle ele alınmalıdır. Önceki çalışmalarında genellikle metinsel bağlam göz ardı edilmiş, bir sözce olarak bile ele alınmayan ırk’lardan cımbızla çekilen sözcüklerin ne anlama gelebileceği üzerinde durulmuştur. Bu yöntem, Irk Bitig’in yalnızca Budist, Maniheist ya da Şamanist etkiler üzerinden değerlendirilmesi gibi yanlış veya eksik sonuçların ortayamasına neden olmuştur.

Bir bütün hâlinde düşünüldüğünde Irk Bitig, erdemli ve töreye uygun yaşayan bireyin izlemesi gereken yol harmasını sunmaktadır. Her bir ırk; Türk töresi temelinde erdemli, doğru ve dürüst insan olma yoluna dizilmiş işaretçiler gibidir. Bunu, ırk’larla kadim bilgeliğin bir yansımıası olan atasözlerinin çoğu zaman örtüşmesinden, Orhon Yazıtlarından Kutadgu Bilig’e kadar Türk tarihine damgasını vurmuş bütün bilgelik metinlerindeki benzer öğretülerden anlamak mümkündür. Dolayısıyla, bu çalışma, ırk’ları fal ya da kehanet içeren anlamsız veya çözülemeyecek kadar karmaşık sözceler olarak görmemiş, ırk’ların bilgelik, erdem ve alplık yoluna ulaştırmayı amaçlayan bir öğretinin parçaları olduğunu göstermeye çalışmıştır. Elbette, bu çalışmada ırk’lar üzerine yapılan çözümlemelerin yanlışsız veya eksiksiz olduğu söylenenemez. Böyle bir iddia bilimsel olmayacağı gibi nitel araştırmaların ruhuna da uygun olmaz. Ancak, bu çalışma, Irk Bitig üzerine yapılacak daha kapsamlı, birçok delillendirmeyle daha az yorumu açık metinsel çözümlemelerin tetikleyicisi olacaksa amacına büyük oranda ulaşmış demektir.

KAYNAKLAR

ARAT, R. R. (2006). *Kutadgu Bilig* (çeviri). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

AYDOĞANLAR, E. (2012). Irk Bitig'de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi [IJSES]* 2 (1): s. 27-30.

BAYAT, F. (2007a). *Türk Mitolojik Sistemi 1*. İstanbul: Ötüken Yayıncıları.

BAYAT, F. (2007b). *Türk Mitoloji Sistemi 2*. İstanbul: Ötüken Yayıncıları.

CLAUSON, S.G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

DEMİRTAŞ, A. (2004). Kutadgu Bilig'deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergibilimsel Açıdan Bir Yaklaşım Denemesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları [TÜBAR]*, XV-/2004, s. 160-174.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon* (Vol.I). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

GABAIN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: TDK.

İNAN, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*. Ankara: TTK.

KAYA, C. (2008). Irk Bitig'de Falcılık. *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin), s. 359-368.

KELEŞ, O. (2014). *Irk Bitig Üzerine*. Erişim tarihi: 02.01.2016, http://www.onaltiyildiz.com/haber.php?haber_id=3754

KLYAŞTORNIY, S. G. (1992). Epiçeskiye syujeti v drevnetyurkskih runiçeskikh palyatnikah. *Vostok*, Afro-aziatskiye obsestva: istoriya i sovremennost', 1992/5, s. 5-17.

ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK.

ÖGEL, B. (2010a). *Türk Mitolojisi (I. Cilt)*. Ankara: TTK.

ÖGEL, B. (2010b). *Türk Mitolojisi (II. Cilt)*. Ankara: TTK.

SEBZECİOĞLU, T. (2016). Irk Bitig'de Kağanlık (Kanlık) Öğretisi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi [TİDSAD]*, S. 7, s. 80-97.

SEÇKİN, K. (2015). Irk Bitig: Toplumsal İyi ve Toplumsal Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı. *Teke*, Sayı: 4/4, Aralık 2015, s. 1433-1450.

STEBLEVA, İ. V. (2011). Eski Türkçe Fal Kitabı Irk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli (çeviren: Halil İbrahim Usta). *Türkoloji Dergisi*, Cilt 14 (1), s. 195-212.

SÜMBÜLLÜ, Y. Z. (2015). Kültürel Arka Planı İle Kemikle Oynanan Geleneksel Çocuk Oyunlarından Aşık: Erzurum İli Örneği. *Sosyal Bilimler Dergisi [SOBİDER]*, Yıl 2, Sayı 2, Mart 2015, s. 18-25.

ŞEN, S. (2004). Orhon Yazıtlarından Uygur Yazmalarına Anlam Daralmaları. *Türklük Bilimi Araştırmaları [TÜBAR]*, XV-/2004, s. 151-160.

TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*. İstanbul: Simurg Yayıncıları.

TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri* (Yayınlayan: Mehmet Ölmez). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. İstanbul: Kitap Matbaası.

TEKİN, T. (2013). *Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*. Ankara: TDK.

TÜRK DİL KURUMU (2003). *Divan-i Luqat-i it-Türk Dizini* (hazırlayan: TDK).

TÜRK DİL KURUMU (2011). *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

YILDIRIM, F. ve diğ. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.